

KANÛNÎ VAKFIYESİ'NE GÖRE SÜLEYMANİYE CAMİİ VE GÖREVLİLERİ THE SULEYMANİYE MOSQUE AND ITS OFFICIALS ACCORDING TO KANUNİ'S FOUNDATION CERTIFICATE

AHMET KOÇ
PROF. DR.

MARMARA Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖMER ÖZDEMİR
AR. GÖR.

MARMARA Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZ

Camiler, İslâm medeniyetinin en önemli kurumlarından biridir. Başlangıçtan günümüze kadar ibadethâne olmalarının yanında eğitim, barınma, ordu karargâhı, adliye, yardımlaşma ve dayanışma gibi pek çok ihtiyacın karşılandığı mekânlar olmuşlardır.

İslâm tarihi boyunca şehir planlarının merkezinde yer alan camiler, zaman içerisinde gelişmiş külliye yapıların da ana unsuru olmuşlardır. Bu külliyelerde cami, medrese, mektep, kütüphane, muvakkithâne, hazîre, dârüşşifâ, imâret, tabhâne, çarşı, han, hamam, çeşme gibi çok işlevsel yapılar yer almıştır. Bu külliyelerin en güzel örneklerini Osmanlı'da görmek mümkündür. Bu örnekler içerisinde Süleymaniye Külliyesi'nin ayrı bir yeri vardır. Bu külliye Osmanlı Devleti'nin en güçlü padişahlardan biri olan Kanûnî döneminde ve en büyük mimarlarından Sinan tarafından yapılmıştır.

Bu çalışmada, Süleymaniye Külliyesi hakkında genel bilgiler verildikten sonra Külliye'nin ana yapısı olan Süleymaniye Camii'nde yürütülen hizmetler ve bunları yerine getiren personelin nitelikleri ile bunların görevleri ve aldıkları ücretler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kanûnî Vakfiyesi, Süleymaniye Külliyesi, Süleymaniye Camii, Süleymaniye Camii Görevlileri

ABSTRACT

Mosques are one of the most important institutions of Islamic civilization. Throughout history, mosques have been places that serve for social needs like education, housing, headquarter, courthouse, cooperation and solidarity as well as being the place of worship.

Located in the center of city-plans throughout the history of Islam, mosques have become the main element of more developed complex structures called kulliya. In the kulliyas (social complexes), functional structures are located such as mosque, madrasa, school, library, muvakkithane (time keeper-house), cemetery, hospital, imaret (poor-house), tabhane (guest house), bazaar, han (inn), Turkish bath, and fountain. It is possible to see the most beautiful examples of these social complexes in the Ottoman Empire. Süleymaniye social complex has an important place among these examples. It has been built by the great architect Mimar Sinan in the reign of Süleyman the Magnificent, one of the most powerful sultans of the Ottoman Empire.

In this study, first, some general information will be given about the Süleymaniye Mosque, and then, the services performed in the mosque, which is the main structure of the kulliya, its officials, their qualifications, duties and fees will be mentioned.

Keywords: Kanuni's foundation certificate, Süleymaniye social complex, Süleymaniye Mosque, Süleymaniye Mosque Officials

Giriş

Camiler, tarih boyunca İslâm medeniyetinin oluşması, gelişmesi ve yayılmasındaki en önemli eğitim kurumlarından biri olmuşlardır. Hz. Peygamber İslâm'ın kurumlaşmasına camiden başlamış, Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında ilk olarak Kubâ Mescidi'ni; Medine'ye varır varmaz da Mescid-i Nebevî'yi inşâ ederek camiye sosyal hayatın merkezi hâline getirmiştir.

Hz. Peygamber ve onu takip eden dönemlerde camiler, mâbet olmalarının yanında, eğitim kurumu, talebelerin barınağı, hükümet konağı, yargı dairesi, ordu karargâhı, savaş kararlarının alındığı, askerlerin ve savaş malzemelerinin hazırlandığı, savaş yaralıları başta olmak üzere hastaların tedavi edildiği, siyasî ve ticarî meselelerin istişare edildiği, halka yönelik hizmetlerin organize edildiği ve elçilerin kabul edildiği mekânlar olmuştur.

Camiler, İslâm dünyasında bir nevi bulunduğu muhitte idare merkezi işlevi görmüştür. Bundan dolayı da şehir imar planlarının merkezinde yer almış ve yerleşim camilere göre şekillenmiştir.¹

İslâm tarihi, bilhassa Osmanlı Dönemi zengin bir vakıf medeniyetine sahiptir. Bu anlamda padişahların, hanım sultanların, şehzadelerin, sadrazamların ve önde gelen devlet ricâlinin toplumun yararına olabilecek, mânevî değerleri takviye edecek, içinde birçok sosyal hizmeti karşılayabilecek muazzam külliye inşâ ettikleri görülmektedir. Külliye cami, medrese, mektep, kütüphane, muvakkithâne, hazîre, dârüşşifâ, imâret, tabhâne, çarşı, han, hamam, çeşme vb. yapıların bir araya gelmesinden oluşmuş müesseselerdir.²

¹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Beyan Yayınları, İstanbul 2013, s. 61; Ziya Kazıcı, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s. 24; Mehmet Şeker, *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 2007, s.137.

² 'Külliye' hakkında bkz. Semra Ögel, "Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi", *Türk Kültürü*, Ankara 1963, sy. 11, s. 37-41; Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *Vakıflar*

Osmanlı Devleti'nde bu külliyelerin en güzel ve kâmil örneklerinden biri şüphesiz ki Süleymaniye'dir. Bu külliye devletin her bakımından zirvede olduğu XVI. yüzyılda, Kanûnî Döneminde (1520-1566) ve Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir.

Bu çalışmada Süleymaniye Külliyesi'nde yer alan birimler hakkında genel bilgiler verildikten sonra külliyenin merkezî yapısı olan Süleymaniye Camii incelenecektir. Bu bağlamda camide görev yapan personel sayısı, personelde aranan nitelikler ve almış oldukları ücretler üzerinde durulacaktır.

Çalışmamızda temel referansımız “Kanûnî Vakfıyesi” olacak, bununla birlikte literatürde konuya ilişkin kaynaklara ve bilgilere de yeri geldikçe temas edilecektir. Kanûnî Vakfıyesi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi yanında İstanbul ve Edirne'deki eğitim, kültür, sağlık ve sosyal hizmetlerle ilgili bazı vakıf eserleri ve bunların tetimmatına daırdır. Bu vakfiye bazı araştırmalarda ‘Süleymaniye Vakfıyesi’ olarak da anılmıştır. Bu vakfiyeyi 1962 yılında Latin harfleriyle yayımlayan Kemal Edip Kürkçüoğlu, bu vakfiyenin orijinalini “Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi Vakfıyesi”; Latin harflerine çevirdiği nüshayı ise “Süleymaniye Vakfıyesi” olarak adlandırmıştır.³

Araştırmamızda büyük ölçüde Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi Vakfıyesi'nin tıpkıbasımından⁴ ve Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından Latin harflerine çevrilmiş hâlini ihtiva eden çalışmadan yararlanılmıştır.⁵

Dergisi, Ankara 1969, c. 8, s. 303-308; Tülay Reyhanlı, “Osmanlı Mimarisinde İmâret: Külliye Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 121-129; Bahaeddin Yediyıldız, “Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri”, *Türk Kültürü*, (Mart-Nisan 1981), Ankara, s. 262-271.

³ Kemal Edip Kürkçüoğlu (Mukaddimeyi ve metni hazırlayan), *Süleymaniye Vakfıyesi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1962.

⁴ Bu Vakfiyenin (Kanûnî Vakfıyesi) orijinal nüshası Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindedir. Bu nüshanın tıpkıbasımını Kemal Edip Kürkçüoğlu, “Süleymaniye Vakfıyesi” adıyla 1962 yılında neşrettiği çalışmanın ekinde de yayımlamıştır. Bundan sonra bu metinlere referans verilirken, orijinal metin: “Süleymaniye Külliyesi Vakfıyesi”, Kürkçüoğlu'nun Latin harfleriyle yayımladığı nüsha ise: “Kürkçüoğlu” diye belirtilecektir. Böylece hem orijinal metne, hem de Latin harflerine çevrilen metne atıfta bulunulacaktır.

⁵ Bu çalışmada yararlanılan çalışmalardan biri de Yasin Yılmaz'ın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda 2002 yılında kabul edilen ve *Kanûnî Vakfıyesi Süleymaniye Külliyesi* (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008) adıyla yayımlanan doktora tezi olmuştur.

A. Süleymaniye Külliyesi'nin 'Cami' Dışındaki Birimleri

1550-1557 yılları arasında inşa edilen⁶ ve Türk Mimarisi'nin yükseliş devri eseri olan Süleymaniye Külliyesi,⁷ Osmanlı'daki cami merkezli külliye yapıların en gelişmiş örneklerinden biridir. Bu külliyenin en önemli yapısı olan Süleymaniye Camii, çalışmanın ana konusu olduğu için aşağıda müstakil bir başlıkta ele alınacaktır. Bu bölümde külliyenin Süleymaniye Camii dışındaki yapıları üzerinde durulacaktır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Sıbyan Mektebi

Genel anlamda "sabi" denilen 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklara ilk tahsilin verildiği müesseselere "sıbyan mektebi" denir.⁸ Osmanlı Döneminde ilkökul seviyesindeki kurumlara "sıbyan mektebi" veya "mahalle mektebi" denilmiştir. Sıbyan mektebi Osmanlılarda hemen her mahalle ve köyde bulunur, genelde de camilere bitişik veya caminin bir köşesinde yer alırdı.⁹

Sıbyan mektebine başlama yaşı 5-6, bitirme yaşı ise 13-15 civarındaydı. Bu okullarda önceleri sadece yazı öğretilirken sonra temel dinî bilgiler de verilmeye başlanmıştır. Temel ders, genellikle anlamı açıklanmadan Kur'an'ın okunmasıydı.¹⁰

Vakfiyede konuya ilişkin ifadelerden¹¹ anlaşıldığına göre külliyedeki Sıbyan Mektebi küçük çocuklara Kur'an'ın okunması, tâlimi, tecvidi ve faydasının öğretildiği, gönlü cezbeden önemli bir eğitim kurumuydu.

2. Medreseler

İslâm tarihinde en önemli eğitim kurumlarından biri olan medrese, Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Özellikle 15. ve 16. Asırlarda Fatih döneminde (1451-1481) "Sahn-ı Semân Medreseleri", Kanûnî döneminde (1520-1566) "Süleymaniye Medreseleri" ile başta ilmî sahada olmak üzere sosyal, hukukî ve siyasî alanlarda değişik hizmetler vermiştir. Medrese bu dönemde sıbyan mektebinden sonra orta, lise ve üniversite eğitimine tekabül eden, İslâmî kimliği sebebiyle de sadece Müslümanların

⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 48.

⁷ S. Bilge, *İstanbul Selâtin Camileri*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1978, s. 37.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 201; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, c. 1, s. 82-96.

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 26. Baskı Pegem Akademi Yay., İstanbul 2014, s. 88.

¹⁰ Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2007, c. 17, sy. 1, s. 181.

¹¹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 46; Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşımıştır.¹²

Medreseler, başta İslâmî ilimler ve özellikle İslâm hukukunun, bunun yanında matematik, felsefe, tıp, astronomi, coğrafya gibi fen ilimlerinin okutulduğu eğitim kurumlarıdır. Osmanlı medeniyetinin en önemli eğitim kurumu olan medreseler, devleti ayakta tutan temel kurumlardan biri konumundaydı. Devletin ihtiyaç duyduğu personel, özellikle adâletin ve hukukun uygulanmasını sağlayacak kadılar ve devlet bürokrasisinde görev alacak kimseler medreseden mezun olan eğitimli kimselerdi.¹³

Süleymaniye Medreseleri, talebe ve müderrislerin Sahn-ı Semân Medreseleri'nden sonra ilim hayatlarına devam ettikleri üst dereceli medreselerdir. Bu medreseler Osmanlı medeniyetinin en parlak eğitim kurumlarını oluşturmuşlardır. Süleymaniye Külliyesi kurulduktan sonra Süleymaniye Medresesi en üst dereceli medrese hâline gelmiştir.¹⁴

Medreseler, Süleymaniye Külliyesi'nin önemli birimlerinden biridir. Bunlar, “Evvel”, “Sânî”, “Sâlis” ve “Râbî” adlarını taşırlar. Cami'nin kuzey tarafına düşen kısmında medrese-i evvel ve medrese-i sânî denilen birinci ve ikinci medreseler, Cami'nin tam güneyinde medrese-i râbî ve bunun doğusunda da medrese-i sâlis yer almıştır. Bazı araştırmalarda bu medreselerin 1552-1559 yılları arasında yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁵

Sahn-ı Semân Medreseleri'nden yaklaşık bir asır sonra kurulan Süleymaniye Medreseleri, Osmanlı medrese sisteminde yüksek eğitim kapasitesini artırmış, ihtisas medreselerinin kurulması da gelişmeye önemli katkılar sağlamıştır. Osmanlı devlet merkezinde kurulan Süleymaniye Medreseleri, Sahn-ı Semân ile birlikte İstanbul'da bir nevi ikinci üniversiteyi temsil etmiştir.¹⁶ Pâye bakımından bu medreseler altmışlıdır. Vakfiyeye göre her medresede 15'er talebe bulunması şart koşulmuş dolayısıyla bu dört medresede 60 talebe bulunmuştur.¹⁷

¹² Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 25; Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, c. 28, s. 327.

¹³ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 191.

¹⁴ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 89; Zeki Salih Zengin, “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Vakıflar Dergisi XXVI. Sayıdan Ayrı Basım, Ankara 1997, s. 401; Ayşe Zişan Furat, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Eğitim (Sahn ve Süleymaniye Medreseleri Dönemi)*, Adal Ofset, Konya 2009, s. 153.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1965, s. 33; Cahid Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 21; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000, s. 117.

¹⁶ Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2006, s. 102.

¹⁷ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 82; Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

3. Tıp Medresesi

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle matematik, tıp, biyoloji gibi müspet ilimlere duyulan ihtiyaç neticesinde Kanûnî Sultan Süleyman, külliyyeye bir de Tıp Medresesi kurulmasını istemiştir. Külliyyeye 1552'de ilâve edilen Tıp Medresesinin personel sayısı 12'dir.¹⁸ Tıp Medresesinde görev almak üzere müderris, dânişmend, bevâb, ferrâş ve noktacı görevlendirilmiş ve her birine yaptıkları vazifeler karşılığında vakfiyede günlük ücret tahsis edilmiştir.¹⁹

Tıp Medresesi, Süleymaniye Camii'nin batısında, Dârüşşifâ'nın karşısında, Sâni Medresesi'nin kuzeyinde sıralı odalardan oluşmaktadır.²⁰

Süleymaniye Tıp Medresesi XVIII. yüzyılda hekim yetiştiren önemli bir kurum hâline gelmiştir. Bu dönemde hekimlik için diploma şartı getirilmiştir. Nitekim bu dönemden sonra hekimlerin tayinleriyle ilgili kararnamelerde Süleymaniye Tıp Medresesi mezunu oldukları belirtilmektedir.²¹

4. Dârülhadis

Dârülhadis, hadis tahsili için kurulmuş bir eğitim kurumudur. Bu müesseselere "Dârüsünne", "Dârüsünneti'n-Nebeviyye", "Dârüsünneti'l-Muhammediyye" adı da verilmiştir.²²

İslâm'ın ilk dönemlerinde camilerde halkalar şeklinde eğitimi yapılan hadis ilminin önemine binaen zamanla Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden meydana gelen hadislerin öğretiminin yapıldığı Dârülhadisler doğmuştur.²³

Dârülhadislerde hadis ilminden rivayet, dirâyet, isnad, terâcim-i ahvâl ve tenkîd-i ahvâl-i rivâyete dair mevzular okutulur ve senetleriyle birlikte ezberletilirdi. Osmanlı Dârülhadisleri'nde Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim gibi eserler ile bu eserlerin şerhleri ve hadis usûlüne dair bazı eserler takip edilirdi. Bu müesseselere talebe olabilmek için umumi medreseleri bitirmiş olmak veya Dârülhadis'e talebe olabilecek düzeyde eğitim görmüş olmak gerekirdi. Dârülhadislerde görev yapacak müderrislerin hadis ilminde otorite olmaları gerekirdi. Dârülhadis medresesi müderrisliğinin üstünde

¹⁸ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 87-88; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 8, 32-33.

¹⁹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 87-88; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 32-33.

²⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 43; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

²¹ Esin Kaya, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997 s. 3.

²² Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *DİA*, c. 8, s. 527; Yusuf Alemdar, *XV-XVI. Asırda İstanbul Dâru'l-Kurrâ'ları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, s. 38.

²³ Ali Yardım, "Dârülhadis", *DİA*, c. 8, s. 530; Baltacı, *a.g.e.*, s. 21.

müderislik olmayıp, burada görev yapan müderislere hadis ilmiyle meşguliyetlerinden dolayı muhaddis de denilirdi.²⁴

Osmanlılar ilk dönemlerden itibaren bu kurumlara ayrı bir ehemmiyet vermiş, bu hâl Süleymaniye Külliyesi oluşturulurken de devam etmiştir. Dârülhadisler, Osmanlılarda ve Süleymaniye Külliyesi'nde en yüksek dereceye sahiptiler.²⁵ Vakfiyede konuya ilişkin yer alan ifadelerden²⁶ Hz. Peygamber'in eser ve hadislerinin nakledilmesi yani öğretimi için caminin kible istikametinde paha biçilmez ve eşsiz bir Dârülhadis inşa edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da ilk açılan Dârülhadis, Kanûnî tarafından açılmış daha sonra sayıları çoğalmıştır.²⁷

5. Dârülkurrâ

Dârülkurrâ, Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin tâlim ettirildiği mekteplere verilen isimdir.²⁸

İslâm Tarihi boyunca, gerek devlet adamları gerekse toplumun zenginleri ve halk, yaptırdukları camilerin yanında bir de Kur'an öğretiminin yapılacağı mekânlar açmışlardır. Ayrıca, medreselerin bünyesinde de yer alan bu okullar çeşitli devirlerde "Darülkur'an" ve "Dârülhuffâz" isimleriyle de anılmışlardır.²⁹

Süleymaniye Külliyesinde Dârülkurrâ, Cami ve Kanûnî Sultan Süleyman Türbesi ile birlikte Külliyenin yerleşim düzenini yönlendiren ana eksen üzerinde, Caminin kible tarafında Kanûnî ve Hürrem Sultan Türbelerini barındıran ve zamanla hazîreye dönüşmüş bulunan avlunun sınırında yer almaktadır. Yapının avlu yönüne taşan kitlesi bir sarnıcın üzerinde yükselmekte ve bundan dolayı heybetli bir görünüm kazanmaktadır.³⁰

6. Kütüphane

Süleymaniye Kütüphanesi kültür ve medeniyetimizin ana kaynaklarından olan yazma ve Arap harfleriyle yazılmış kıymetli eserlerin büyük bir kısmının bir arada toplandığı kütüphanedir.³¹

²⁴ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârül-Hadislerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 37-38; Yardım, *a.g.m.*, ay.

²⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 43; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

²⁶ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 42-43; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

²⁷ Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 140.

²⁸ Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *DİA*, c.8, s. 543.

²⁹ Abdurrahman Çetin, "Kur'an Öğretim Tarihi ve Öğretim Kurumları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sy. 1, c. 1, 1986, s. 95.

³⁰ M. Baha Tanman, "Dârülkurrâ", *DİA*, c. 8, s. 547.

³¹ Nevzat Kaya, "Kütüphane", *Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi*, Ed. Selçuk Mülayim,

Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesinde geçen ifadelerden Külliye'deki medrese için kitapları kaydeden bir kâtip ve kitapların korunmasından sorumlu bir görevlinin vazifelendirildiği anlaşılmaktadır.³² Ancak Süleymaniye Külliyesi'nin tesisi sırasında Külliye'de bir kütüphanenin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Külliye'nin 1557'de hizmete açılmasından birkaç yıl sonra buraya saray kütüphanesinden bazı kitapların gönderilmeye başlandığı, böylece kütüphanenin temellerinin bu kitaplarla atıldığı belirtilmektedir. Bu bağlamda zamanla caminin içinde biriken ve giderek çoğalan kitapların, I. Mahmud devrinde (1730-1754) Sadrazam Köse Mustafa Bâhir Paşa zamanında (1751-1752) cami içerisinde sağ tarafta bulunan revak altının, demir parmaklıklarla çevrilmesi sûretiyle oluşturulan yere konulduğu belirtilmektedir.

Bugünkü Süleymaniye Umumi Kütüphanesi ise Süleymaniye Külliyesi'nin birinci ve ikinci medreselerinin kitaplık hâline getirilmesiyle, 1918 yılında İstanbul'un çeşitli semtlerinde mevcut kütüphanelerdeki kitapların bir araya toplanmasıyla teşekkül etmiştir.³³

7. Mülâzım Hücreleri

Mülâzım, medrese eğitimini tamamlayıp “icâzet” alan kimselere verilen addır. Yedi seneyi kapsayan mülâzımlık süresini tamamlayanlar “ruûs” imtihanına girerler, başarılı olanlar “ibtidâ-i hâriç ruûsu” ile müderris tayin edilirlerdi. Mülâzımlardan bu sınavda başarılı olamayan ya da başarılı olduğu hâlde arzu edenler “kazâ” görevine geçip “kadı” olabilirlerdi.³⁴

Vakfiyede ifade edildiği üzere caminin doğu istikametinde ve medreselere yakın yerde mülâzımlar için 18 hücre inşa edilmiştir. Medrese tahsilini bitiren kimseler yeni bir iş bulana kadar bu mülâzım hücrelerinde ücretsiz kalabilirlerdi.³⁵

8. Dârüşşifâ

Dârüşşifâ, İslâm dünyasında klasik hastanelerin genel adıdır.³⁶ Bu kurumlara “bîmâristan” denilmesi de yaygındır.³⁷

Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 383.

³² Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 152; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

³³ Nevzat Kaya, “Süleymaniye Kütüphanesi”, *DİA*, c. 38, s. 121.

³⁴ Pakalın, *a.g.e.*, c. 2, s. 612.

³⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 56; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

³⁶ Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, c. 6, s. 163.

³⁷ Şeker, *a.g.e.*, s. 223; Muhammet Kemaloğlu, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 7, s. 13 (2014): Ocak-Haziran 2014/1, s. 289-301.

Süleymaniye Vakfiyesindeki ifadelerden Dârüşşifâların geçmiş hükümdarların hayrına, hastalara hizmet vermek, şifa bulmalarını sağlamak için cami çevresinde inşâ edildiği anlaşılmaktadır.³⁸

Süleymaniye Külliyesi Dârüşşifâsı 40-50 yatağa sahip bulunan ve başvuran her hastanın, hastalık ayırımı yapılmaksızın kabul edildiği bir yerdi. Buranın diğer Osmanlı Dârüşşifâlarından farkı, “asabiye” servisine de sahip olmasıdır. Burada ayakta hasta muayenesi yapılıyor ve hastaların ilaçları da Dârüşşifâ’ dan veriliyordu.³⁹

9. İmâret

Osmanlı döneminde fakirlere ve medrese talebelerine sıcak yemek dağıtmak amacıyla kurulmuş hayır müesseselerine “imâret” denilirdi. İmâretler, her biri birer vakıf olan külliyelerin parçası veya müstakil kurumlar olarak, vakıf nizamnâmelerine göre işlerler; büyük bir külliyenin parçası olmayan küçük aşevleri de daha çok misafir ve fukarâ için hizmet verirlerdi.⁴⁰

İmâretler, Osmanlı devletinde en büyük sosyal yardım kuruluşlarından biridir. Kanûnî Sultan Süleyman, Süleymaniye Külliyesini inşa ettirdiği esnada sosyal hizmetlerin yürütülmesi amacıyla külliye içerisinde bir de imâret inşâ edilmesini emretmiştir.⁴¹

10. Tabhâne

Tabhâneler camiye bitişik ve özel amaçlı misafirhanelerdir.⁴² Genellikle imâret ile birlikte planlanan, şehir içinde yolcuların misafir edildiği yapılarlardır.⁴³ Tabhâneler merkezî yerleşim yerlerinin birbirinden uzak, ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu ve insanların bazen ulaşmak istedikleri yerlere yürüyerek gitmek zorunda kaldıkları dönemde önemli kurumlardan biridir. Genelde fakirlerin istifade ettiği bu kurumlardan fakir olmayanlar da faydalanabilirdi.⁴⁴

Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesinden, külliye içerisinde yer alan Tabhânenin, hastaların dinlenme ve iyileşmeleri amacına hizmet ettiği ve daha çok hastaların nekâhet döneminde dinlenmelerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵

³⁸ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 50; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 24-25.

³⁹ Nuran Yıldırım, “Süleymaniye Darüşşifası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994, s. 95.

⁴⁰ Şeker, *a.g.e.*, s. 214; Zeynep Tarım Ertuğ, “İmâret”, *DİA*, c. 22, s. 219.

⁴¹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 40; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

⁴² Alparslan Ataman, *Bir Göz Yapıdan Külliye Osmanlı Külliyelerinde Kamusal Mekân Mantiği*, Mimarlar Tasarım Yayınları, İstanbul 2000, s. 37.

⁴³ M. Gözde Ramazanoğlu, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyeleeri”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, sy. 3, 2008, s. 335.

⁴⁴ Gönül Erkan, “Tabhane”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, c. 16, sy. 2, Ekim 2005, s. 55.

⁴⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 52; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

11. Hamam

Hamam, suyun ısıtılması sûretiyle insanların yıkanması için yapılmış bir tesistir. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli medeniyetlerde hamam binaları meydana getirilmiştir. Ancak hamam bilhassa Roma devrinde çok yaygınlaşmış ve yıkanmanın dışında eğlence yeri özelliği de kazanmıştır.⁴⁶

İslâm dini, temizliğe ve bilhassa vücut temizliğine büyük önem vermektedir. Bu sebepledir ki şehirler inşâ edilirken hamamların yapımına da ihtimam gösterilmiştir. Vakfiyede hamama dair herhangi bir kayda ulaşılamamasına rağmen, Süleymaniye Camii yakınında bulunan Dökmeciler Hamamı'nın külliyeyle ait olduğu ve adı geçen hamamın daha çok Süleymaniye Külliyesi personeline ve medreselerde kalan öğrencilerin kullanımına sunulmuş olabileceği ifade edilmektedir. Eyice'ye göre, Süleymaniye Hamamı, külliyenin güney ucunda yer almaktadır. Haliç tarafında Râbî Medresesi'nin yanında bulunmaktadır. Çok eskiden beri var olduğu anlaşılan sokak dokusuna uygun olması amacıyla hamamın yan cephesi yamuk olarak inşâ edilmiştir.⁴⁷

12. Türbeler

İslâm coğrafyasında tanınmış kişilerin mezar anıtları, başta türbe olmak üzere kümbet, makam, meşhed, buk'a, darîh, kubbe, ravza gibi isimlerle de adlandırılmışlardır. Bu isimlendirmelerin genellikle yapının ait olduğu kişinin makam ve mevkiini, mensup olduğu sosyal, dinî ve siyasî zümreyi, bununla birlikte yapının mimarî özelliğini yansıttasının yanı sıra birbirinin yerine kullanıldığı da olmuştur.⁴⁸

Türbeler, Süleymaniye Külliyesinde statü itibarıyla camiden sonra gelmektedir. Nitekim Kanûnî Türbesinde 139, Hürrem Sultan Türbesinde ise 132 olmak üzere vakfiyede türbeler için 271 kişilik kadro tahsis edilmiştir.⁴⁹

B. Süleymaniye Camii Ve Görevlileri

Süleymaniye Külliyesi'nin, Cami dışındaki birimleri yukarıda ana hatlarıyla ele alındı. Burada çalışmanın amacına uygun olarak Külliye'nin ana birimi olan Süleymaniye Camii ve görevlileri, Vakfiye'de yer alan çerçevede geniş bir biçimde değerlendirilecektir.

Camiler, İslâm'ın yayılmaya başladığı VII. asırdan bu yana Müslümanların ibadetlerini yerine getirdikleri mâbet olma özelliklerinin yanı sıra

⁴⁶ Semavi Eyice "Hamam", *DİA*, c. 15, s. 402.

⁴⁷ Semavi Eyice "Dökmeciler Hamamı", *DİA*, c. 9, s. 516.

⁴⁸ İsmail Orman, "Türbe", *DİA*, c. 41, s. 464.

⁴⁹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 165-177; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 10-11, 45-47.

ilim, kültür ve irfan hayatına önemli katkılar sağlayan yaygın din eğitimi kurumlarının başında gelmektedir.

Araştırmamıza konu olan Süleymaniye Camii; Sıbyan Mektebi, Medreseler, Tıp Medresesi, Dârülhadis, Dârülkurrâ, Kütüphane, Mülâzım Hüc-
releri, Dârüşşifâ, İmâret, Tabhâne, Hamam ve Türbelerden oluşan Süley-
maniye Külliyesi'nin ana birimidir.

Külliyenin inşâsına Mayıs 1550'de başlanmış, temel atma töreninde önde gelen devlet ricâli, âlimler ve din adamlarından başka, Kanûnî Sultan Süleyman ve Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö.1574) de hazır bulunmuşlardır. Sultan'ın koyunlar, koçlar kurban edip fakir ve muhtaçlara ihsanlar-
da bulunduğu merasimde, Ebüssuûd Efendi mihrâbın temel taşını bizzat koymuştur. Cami, Ağustos 1556'da tamamlanmıştır.⁵⁰

Süleymaniye Külliyesi'nin mimarî gösterisi daha çok camide yoğunlaşmıştır. İstanbul'un yedi tepesinden birine inşâ edilmiş olan Süleymaniye Cami, Haliç tarafından, Galata yönünden ve karşı kıyıda görünecek şekilde tasarlanmıştır. Uzmanların ifadeleriyle eksiksiz ve kusursuz inşâ edilmiş olan Süleymaniye Camii'nin Bizans, Romanesk, Gotik, Rönesans veya Barok mimarileri ile herhangi bir ilişkisi yoktur.⁵¹

Cami, büyük kubbeli mekân tasarımı ve Osmanlı camilerinin gelişme çizgisinde bir aşamadır. Ayrıca klasik Osmanlı üslubunu ve sanat tekniklerini en görkemli uygulamalarıyla sergileyen başyapıt özelliği taşımaktadır.⁵² Caminin uzunluğu 68 metre, genişliği ise 63 metredir ve 138 pencereden ışık almaktadır.⁵³ Süleymaniye Camii büyük kubbeli ana kitle ile onun arkasında yer alan şadırvan avlusundan oluşur.⁵⁴

Caminin dört minaresi vardır. Dış görünüşü çok etkileyen bu minareler, düşey çizgiler hâlinde ve çok özel ayrıntılarıyla bütüne katkıda bulunur.⁵⁵ Bunlardan ikisi ana kitlenin şadırvan avlusuyla birleştiği köşelerde, daha kısa olan diğer ikisi ise avlunun kuzey uçlarında bulunur.⁵⁶ Caminin dört minaresi dört halifeye, minarelerinin on şerefeli olması ise kimilerine göre cennet ile müjdelenen on sahâbeye, kimilerine göre de Kanûnî Sultan Süleyman'ın onuncu Osmanlı hükümdarı oluşuna işaret etmektedir.⁵⁷ Yetkili-

⁵⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 34; Tanju Cantay, *Süleymaniye Camii*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 18.

⁵¹ Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, Albaraka Türk Yay., İstanbul 2005, s. 208.

⁵² Doğan Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994, s. 99.

⁵³ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Camii Yapılışı ve Özellikleri*, Çoşkun Ofset, İstanbul 1985, s. 38.

⁵⁴ Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1986, s. 84.

⁵⁵ Selçuk Mülâyim, "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. 38, s. 115.

⁵⁶ Kuran, *a.g.e.*, 87.

⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c.1, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul 1969, s. 158; Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 34; Cantay, *a.g.e.*, s. 28-29.

lerden aldığımız bilgiye göre caminin iç kısmı 8.000, dış avlu 6.000 olmak üzere toplam cemaat kapasitesi yaklaşık olarak 14.000 civarındadır.

Cami, 1660 yılında yangından zarar görmüş ve onarılmıştır. Sade bir yapıya sahip olan Süleymaniye Camii zaman zaman onarım görmüştür. Özellikle Sultan Abdülmecid zamanında (1839-1861) yapılan tamir caminin orijinalliğine zarar vermiştir.⁵⁸ Camide zamanla yapılan birtakım hatalı onarımlar, 2008 yılında başlayıp 2011 yılında tamamlanan büyük tamirat sırasında mümkün olduğunca aslına uygun olarak düzeltilmiştir.⁵⁹

Vakfiyedeki bilgilere göre Süleymaniye Camii 277 kişiden oluşan çalışanıyla Süleymaniye Külliyesi'nin en fazla personele sahip ana birimidir.⁶⁰ Farklı niteliklere sahip bu görevlileri, hizmet alanlarına göre 3 grupta toplamak mümkündür:

1.Din Görevlileri

a. İmam

İmam; önder, lider, cemaate namaz kıldırın kişi ve devlet başkanı gibi anlamlara gelmektedir.⁶¹ Vakfiyede Süleymaniye Camii için iki imam kadrosu tahsis edilmiş, bunların vasıfları, sorumlulukları ve günlük ücretleri de şöyle belirlenmiştir:

Camide görev alacak imamlar; şerefli iki fakih, dinin emirlerine sınımsız bağlı, şeriata göre amel eden, Hâfız-ı Kur'ân, sesi güzel, tecvit kurallarını ve namaza dair fikhî meseleleri iyi bilen, zarâfet ve nezâket ehli kimseler olup, nöbetleşe beş vakit namazda imamlık görevini yerine getirecekler ve her birine günlük olarak 10 akçe verilecektir.⁶²

Burada belirtildiği gibi, Külliyyede çalışan diğer bütün personele ödenecek ücretler Vakfiyede akçe üzerinden belirlenmiştir. Bu ücretlerin anlamlı olabilmesi için akçenin günümüzde kaç liraya tekabül ettiğinin, bunun için de o dönemde akçenin satın alma gücünün bilinmesi gerekir.

Yaptığımız detaylı araştırma sonucu, dipnotta da açıkladığımız gibi⁶³ 1

⁵⁸ Mollaibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁹ Ömer Osmanoğlu (Ed.), *İstanbul'un İncileri Sur İçeri Camileri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2013, s. 139.

⁶⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 89-115; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 8-9, 33-37.

⁶¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "İmam", *DİA*, c. 22, s. 178.

⁶² Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 92; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

⁶³ "Akçe", Osmanlıların ilk gümüş para birimi ve ilk sikkesidir. Osmanlılar tarafından başlangıçta "gümüş sikke", XV. yüzyıldan itibaren de genel anlamda "para" karşılığı olarak kullanılan akçe "beyaz, parlak, temiz" manalarına gelen ak kökünden türemiştir. (Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 31; Halil Sahillioğlu, "Akçe", *DİA*, c. 2, s. 224) Külliyyenin inşa edildiği dönemde akçenin satın alma gücüne dair yapılan çalışmalardan elde ettiğimiz sonuçlar birbirini bütünüyle tutmasa da büyük bir fark da göstermemekte-

akçe, bugün için yaklaşık 30 TL'ye karşılık gelmektedir ki bu durumda Süleymaniye Camiinde imam olarak görev yapan birinin Vakfiyede belirlenen günlük ücreti bugünkü parayla yaklaşık 300 TL, aylık maaşı da 9.000 TL civarındadır denilebilir.

b. Hatîb

Dinî literatürde başta Cuma ve Bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında irat edilen, genelde vaaz ve nasihati içeren konuşmayı yapan kimseye “hatîb” denir.⁶⁴ Kanûnî Vakfiyesi'ne göre Süleymaniye Camiinde bir Hatîb kadrosu bulunmaktadır. Bu hatîbin nitelikleri, görevi ve aldığı günlük ücret şöyle ifade edilmiştir:

Hatîb; faziletli, sâlih, dindar, haram ve günaha karşı müsamaha göstermeyen, ilim ve kıraatte ehliyetli, imamlık ve hatiplikte maharet sahibi, hâfız ve Ehl-i Kur'ân, güzel sözlü, tecvidi iyi bilen, zâhid ve takvâ sahibi, âbid ve itikadî sağlam kişi olmalıdır.

Ayrıca hatîb; edîb, zeki, âlim, takvâ sahibi olmalı, belâgata önem vermeli ve sesi güzel olmalıdır. Bununla birlikte hatîb, Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde yetmiş olmalı, cemaati camiye çekecek güzel bir üslûba

dir. Sözelimi bu çalışmalardan birinde, inşaat işçilerinin ücretlerinin sanayi öncesi ekonomilerde en sağlıklı ücret kategorisini oluşturduğu belirtildikten sonra, 16. Yüzyılda bir inşaat işçisinin günlük ücretiyle 8 kilo ekmek veya 2,5 kilo pirinç veya 2 kilo koyun eti alınabildiği, Kanûnî Külliyesinin inşâ edildiği 1550-1557 yıllarında İstanbul'da bir inşaat işçisinin günlük ücretinin ise 5 akçe olduğu ifade edilmektedir. (Şevket Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000, s. 64, 69) Başka bir çalışmada 1550 yılında işçi yevmiesinin 4-5 akçe, bir koyunun 30-35 akçe, bir okka (1382 gr.) ekmeğin 0,5 akçe, bir okka etin ise 2-3 akçe olduğu belirtilmektedir. (Mustafa Akdağ, *Celali İsyamları: 1550-1603*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 9-10) Bir başka çalışmada da Süleymaniye Külliyesinin inşaatında kullanılan malzemeler, çalışan işçiler ve işçilerin aldıkları ücretler detaylı bir şekilde incelenmekte, bu bağlamda Külliyenin inşaatında çalışan acemi oğlanlardan arabacılarla, sırt-hammalı olarak çalışanlara günlük üçer akçe, bekçilere ikişer akçe, kömürcülere ve mutemetlere ise birer akçe verildiğini ifade etmektedir. (Barkan, *a.g.e.*, s. 116-117). Bu hususta Şer'îye Sicilleri üzerinde yaptığımız çalışmada rastladığımız şu kayıt Külliyenin inşâ edildiği dönemde akçenin satın alma gücü hakkında daha somut bir bilgi sunmaktadır: “Karye-i Emirli'den Durak Fakih b. Ali ve Nikola b. Todora meclis-i şer' detaktır-i da'vâ kılıp eyitti ki on üç koyun verdim on ikisini aldım, bâki bir koyun kaldı ve yirmi dört akçe hakım vardır...” (İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956-963/M. 1549-1556) C. 6, s. 93) Buna göre de o dönemde bir koyun 24 akçe civarındadır. Yukarıda verilen bilgileri dikkate alarak bir değerlendirmeye yaptığımızda bir koyunun o dönemde ortalama 30 akçe, günümüzde ise ortalama 900 TL civarında olduğu, bu durumda da Külliyenin inşâ edildiği dönemde 1 akçenin bugünkü parayla yaklaşık 30 TL'ye tekabül ettiği söylenebilir.

⁶⁴ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *DİA*, c. 18, s. 425.

sahip, ilâhî feyzi insanlara ulaştırarak tatlı bir edâ sahibi, sâlih ve gönül ehli bir kişi olmalıdır.

Hatîbin görevi; Cuma ve Bayram günlerinde minbere çıkıp cemaate günün anlam ve önemine uygun şekilde fasih ve belîğ hutbeler irad edip, Cuma ve Bayram namazlarında cemaate önder olarak, huşû ve huzur içerisinde ta'dîl-i erkâna uygun şekilde ibadeti yerine getirmektir. Bu görevleri karşılığında kendisine günlük 30 akçe verilecektir.⁶⁵

Görüldüğü gibi Vakfiyeye göre Süleymaniye Camiinde görev yapan bir hatîbin günlüğü, imamın aldığından üç katıdır. hatîbin görevinin, imama göre daha sınırlı olmasına rağmen ücreti çok daha yüksektir. Bunun nedeni, İslâm devletlerinde hâkimiyetin en önemli mânevî unsurlarından birinin, devlet başkanı adına hutbe okunması,⁶⁶ bu işi de hatîbin yapıyor olmasıdır.

c. Müezzin

Müezzin sözlükte “çağrıda bulunan, ezan okuyan, kâmet getiren kimse” anlamlarına gelmektedir. İslâm tarihinde ilk müezzin, ezan ve kâmeti Hz. Peygamber’den öğrenen Bilâl-i Habeşî’dir.⁶⁷ Kanûnî Vakfiyesinde Süleymaniye Câmii için 24 müezzin kadrosu tahsisi yapılmış ve bu müezzinlerin taşımaları gereken nitelikler ve görevler şöyle sıralanmıştır:

Müezzinler, mûsiki fenlerinde âlim ve ezanı makamına göre kulağa hoş gelen bir ses ve makamla okuyabilen kimseler olmalıdır. Görevleri ise; Cuma günü ve her gün beş vakit namazdan önce minarelere çıkarak ezan okumaktır. Bunların yanı sıra Cuma ve Bayram namazları öncesi iç ezanı güzel bir ses ile okumaktır. Yaptıkları bu vazifelere karşılık olarak müezzinlerin her birine günlük 5 akçe verilecektir.⁶⁸

d. Vâiz

Nasihât etmek ve uyarmak, anlamındaki vaaz, bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, öğüt vermek demektir. Bu vazifeyi yerine getiren kimseye de vâiz denilmektedir. Verilen vaazlardan amaç ise insanların dinî ve ahlâkî yönden aydınlatmak bununla birlikte insanları, ibadetlerini eksiksiz ve yanlışsız bir şekilde yapabilmelerini sağlayacak şekilde bilgilendirmektir.⁶⁹ Vakfiyede vâiz için bir kadro ayrılmış ve bu vâizin nitelikleri ve görevleri şöyle sıralanmıştır;

⁶⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 91-92; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁶ Baktır, *a.g.e.*, s. 426.

⁶⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Müezzin”, *DİA*, c. 31, s. 491.

⁶⁸ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 92-93; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁹ İsmail Karagöz (Ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 674.

Sâlih, irşad eden, ilim ve takvâ ehli, ilmiyle amel eden, zühd ve verâ sahibî, dünyevî zevk ve sefa peşinde koşmayan, haram ve gûnahtan şiddetle sakınan, Hanefî mezhebini teyit eden, dinî ilimlerde çalışkan, gayretli, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir edebilen, tesirli nasihat eden, Cuma günlerinde, mübârek gecelerde ve değerli zamanlarda mü'min erkek ve kadınlara vaaz ve nasihat edecek, nasihatten sonra da bütün peygamberlerin, evliyanın, âhirete göçmüş olan bütün Osmanlı sultanlarının ve özellikle de peygamberlerin sultanı Hz. Muhammed'in ruhları için dua edip Fâtiha Sûresi'ni okuyacaktır. Bununla birlikte Kanûnî Sultan Süleyman'ın devletinin bekası için dua edip; ayrıca diğer bütün müminlerin de arzu ve isteklerinin yerine gelmesi için sâlih kimseler ile birlikte dua edip Fâtiha ve İhlâs Sûresi ile duaya son verecektir. Yapmış olduğu bu hizmet karşılığında 15 akçe günlük ücret alacaktır.⁷⁰

Vakfiyede verilen yukarıdaki bilgilere göre Süleymaniye Camiinde doğrudan dinî görevi ifâ eden personel sayısının 28, bu kimselere günlük olarak ödenen toplam ücretin 175 akçe olduğu söylenebilir. Vakfiyeye bakıldığında camide görev yapan din görevlilerinin, camideki diğer görevlilerden daha fazla yevmiye aldıkları, bunlar içerisinde en yüksek maaşı ise 30 akçe ile hatibin aldığı, bunu sırasıyla 15 akçe ile vâiz, 10 akçe ile imam ve 5 akçe ile müezzinin takip ettiği görülmektedir.

Görev Unvanı	Sayısı	Günlük Ücreti (Akçe)	Toplam
İmam	2	10	20
Hatîb	1	30	30
Müezzin	24	5	120
Vâiz	1	15	15

Tablo 1: Vakfiye'ye Göre Süleymaniye Camii Din Görevlileri

2. Duâgûlar

Vakfiyede, Kur'ân-ı Kerîm, bazı sûreler, dualar veya Kelime-i Tevhid okumak, Hz. Peygamber'e salât-ü selâm getirmek, kaside okumak, Hz. Peygamber'in, sahâbenin, Osmanlı sultanlarının ve külliye inşâ ettiren Kanûnî Sultan Süleyman'ın ruhu için, hükümdarlığının devamı için dua etmek gibi vazifeleri yerine getirmek amacıyla tahsis edilmiş kadrolar vardır.

Osmanlılarda bu görevleri yerine getirenler için genellikle "Duâgû" denilmektedir. Bazı kayıtlarda "duâcı", "duâhan" şeklinde de isimlendirilen duâgûlara pek çok vakfiyede yer verilmiştir. Özellikle ilim ve tarikat mensuplarına ayrılan duâgûluk görevleri, onları maddî bakımdan desteklemek

⁷⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 89-90; Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

gibi bir anlayıştan kaynaklanmıştır.⁷¹

Kanûnî Vakfiyesinde, Süleymaniye Camiinde duâgûluk başlığı altında değerlendirilebilecek görevleri yapacak kimseler, bunlarda aranan nitelikler ve alacakları ücretler yer almaktadır. Bunları kadrolarına göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Cüzhân

Namazlardan önce Kur'ân'dan birer cüz okumakla görevli kimseye cüzhân denir.⁷² Vakfiyede; sâlih, Ehl-i Kur'ân, tilâveti hoş kişilerden olması istenen cüzhânların toplam sayısı 120 olarak belirlenmiştir. Bunlar 30'ar kişilik dört gruba ayrılıp, iki grup sabah namazından sonra, diğer iki gruptan biri öğle, diğeri ikindi namazlardan sonra toplanarak, Kanûnî Sultan Süleyman'ın dünya ve âhirette saâdete ulaşması, arzu ve dileklerinin yerine gelmesi ve mânevî makamının yükselmesi için, Tecvid ve kıraate uygun şekilde Kur'ân'dan birer cüz okuyacaklardır. Her grupta ehliyetli bir kişinin "reis" olması ve okuma işine önce onun başlaması istenmiştir.

Cüzhânların göreve alınma ve görevden atılma işlemlerinin reis ile mütevellinin istişaresi sonucunda yapılacağı ve yaptıkları hizmet karşılığında reislere üçer, diğer cüzhânlara ikişer akçe ücret verileceği ifade edilmiştir.⁷³

b. Devirhân

Devirhân, Cuma veya belirlenen herhangi bir gün öğle namazlarından evvel Mülk Sûresi veya başka bir sûre-i şerife okuyan kişilere denilmektedir. Devir ve teselsül sûretiyle okunmak mülâhazasıyla buna devirhânlık denmiştir. Sûrelerin okunmasını müteakip vakıf sahiplerine ve genel olarak da mü'min ve mü'minata Allah'tan mağfîret ve selâmet niyazında bulunulur.⁷⁴

Vakfiyede toplam sayıları 10 kişi olarak belirlenen devirhânların, Ehl-i Kur'ân, güzel sesli, tecvidi iyi bilen, sâlih ve hâfızlığı sağlam kimseler olması istenmiştir. Bunların görevi ise Cuma günlerinde müezzin mahfilinde toplanarak, Cuma namazından önce Tecvid ve kıraat kaidelerine uygun olarak Kur'ân-ı Kerîm'den birer aşır okumaktır. Kendi aralarından daha bilgili olan biri ser-mahfil olacak ve günlük 5 akçe alacak, diğerleri ise üçer akçe alacaklardır.⁷⁵

c. En'âmci

En'âm, Kur'ân-ı Kerîm'den En'âm Sûresi ve çok okunan diğer bazı

⁷¹ Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 478-479: Mehmet İpşirli, "Duâgû", *DİA*, c. 9, s. 541.

⁷² Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 318.

⁷³ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 98-100; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

⁷⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, www.vgm.gov.tr/sayfa. 30.

⁷⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 94; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

meşhur sûreleri ve duaları ihtiva eden mecmuaya verilen isimdir. Bu mecmuaya “En’âm-ı Şerif” de denilmiştir. En’âm’lar güzel yazı ile yazdırılır, güzel bir şekilde ciltlenir ve ihtimamla muhafaza edilirdi. Bu mecmuaları okuyan kimselere de “En’âmcı” denilmiştir.⁷⁶

Vakfiyede En’âmcıların, sâlih ve sâdık 41 kişi olup, Külliye vakfeden Kanûnî Sultan Süleyman’ın ve devletin yücemesi ve saltanatının devamı için her gün samimiyetle ve acele etmeden, kaide ve kurallara uygun, yavaş yavaş En’âm Sûresi’ni okumaları, okuma sırasında kimse ile konuşmama-ları, sûre’den sonra, makamlı olarak belirli duaları okuyup tamamlamaları istenmiş ve yaptıkları iş karşılığında da kendilerine üçer akçe verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁷

d. Yâsinhan, Tebârekehan ve Ammehan

Vakfiyede, kıraat ilminde seçkin, sesi güzel ve dindar üç kişiden birisi Yâsinhan, birisi Tebârekehan ve diğer birisi de Ammehan olarak görevlendirilmiştir.

Yâsinhan, camide kendisine tahsis edilen kürsüde her gün sabah namazından sonra yüksek sesle Yâsin Sûresi’ni okuyacak ve günlük 6 akçe ücret alacaktır.

Tebârekehan, camide kendisine tahsis edilen kürsüde her gün yüksek sesle Mülk Sûresi’ni okuyacak ve günlük 5 akçe ücret alacaktır.

Ammehan ise camide kendisine tahsis edilen kürsüde her gün ikinci namazından sonra yüksek sesle Nebe Sûresi’ni okuyacak ve bu görev karşılığında günlük dört akçe alacaktır.⁷⁸

e. Mühellil

Kelime-i Tevhid’i okuyan kimselere “mühellil” denir.⁷⁹ Vakfiyeye göre sâlih fakirlerden dinine düşkün, soyu temiz, kendisine güvenilir 20 kişi mühellil olup, sabah namazından sonra camide hâlis bir niyetle Kanûnî Sultan Süleyman’ın saltanatının daim olması ve devletin bekası için bunların her biri üç bin beş yüz Kelime-i Tevhid okuyacaklardır. Bunların içinden güzel ahlâkı ve iyi hâliyle öne çıkan bir kişi mütevellî heyetinin onayı ile ser-zâkir olacak ve yaptığı bu görevinin karşılığı günlük üç akçe, diğer mühelliller ikişer akçe olacaklardır.⁸⁰

⁷⁶ Pakalın, *a.g.e.*, c. 1, s. 529.

⁷⁷ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 103-104; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

⁷⁸ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 107-108; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 1167.

⁸⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 104-105; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

f. Salavathan

Salavat, Hz. Muhammed'e gönderilen selâm ve dua anlamına gelmektedir.⁸¹ Salavathan ise Hz. Peygambere Salavat getirmekle görevli kişidir

Vakfiyeye göre sâlih, güzel ahlâkı ile bilinen kimselerden 10 kişi Salavathan olup, her birinin görevi öğle namazından sonra camide toplanıp ihlâs, huzur ve kemâl-i neşe ile Hz. Muhammed'in mübârek ve mutahhar ruhu için bin kere salavat getirmektir. Bunların içlerinden hevâ ve hevesine uymayan, sâlih, bilgisi ve dindarlığı ile tanınmış olan biri, mütevellî tarafından reis tayin edilecektir. Reisin günlük ücreti üç akçe, diğer Salavat-hanların günlük ücreti ikişer akçedir.⁸²

g. Meddah

Metheden, çok öven anlamına gelen "meddah" kelimesi, Osmanlılarda terim olarak kıssahan, şehnâmehan yerine de kullanılmıştır. Meddahlığı ilk defa, Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i şiirleriyle överek başlattığı söylenmektedir.⁸³

Vakfiyede bir kadro tahsis edilmiş olan Meddahın sesi, insanları heyecana getirecek kadar güzel olmalıdır. Görevi ise Cuma günlerinde mahfilde hâfızlar kıraati bitirdikten sonra ediplerin Hz. Peygamber'e yazdıkları kasideleri okuyarak cemaati aşk ve şevke getirmektir. Meddahın bu vazife karşılığında alacağı günlük ücret 6 akçedir.⁸⁴

h. Muarriif

Tarif eden, bir şeyi etraflıca anlatan anlamlarına gelen "muarriif" kelimesi, camilerde ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını hayırla anan müezzin veya dervişler için kullanılan bir isimdir. Osmanlılarda cami ve tekkelerde belli bir ücret karşılığında muarriiflik vazifesini yerine getiren kimseler bulunurdu.⁸⁵

Vakfiyede muarriif için bir kadro tahsis edilmiştir. Vakfiyeye göre bu muarriif Arapça ve Farsça şiir ve kasideleri anlayan, sesi güzel, konuşması gayet iyi, Hâfız-ı Kur'ân ve Kur'ân'a âzami ölçüde saygı gösteren kimse olmalıdır. Görevi ise Cuma ve Bayram günlerinde bütün peygamberlerin, özellikle Hz. Muhammed'in, Onun ashâb ve ahhâbının ruhlarına, daha sonra Osmanlı sultanlarının ve Külliye'yi inşa ettiren Kanûnî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının devamına dua etmek, ayrıca günün anlam ve önemine göre ve uygun makamda dualar okumaktır. Yaptığı bu iş karşılığında muarriifin alacağı günlük ücret ise 6 akçedir.⁸⁶

⁸¹ Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 875.

⁸² Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 106; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

⁸³ Özdemir Nutku, "Meddah", *DİA*, c. 28, s. 293.

⁸⁴ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 95-96; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

⁸⁵ Pakalın, *a.g.e.*, c. 2, s. 552.

⁸⁶ Kanunî Vakfiyesi, s. 96-98; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

i. Musallî

Musallî, namaz kılan anlamına gelmektedir.⁸⁷ Vakfiyeye göre Süleymaniye Camii için 6 kişilik musallî kadrosu tahsis edilmiş, bunların nitelikleri ve görevleri belirtilmiştir. Dinine düşkün âbidlerden, dindarlığı ve doğruluğu açık, edepli, asil, ehl-i sünnet itikadından, Hanefî mezhebine bağlı, sünnet ve müstehapları ayırt edebilen, dinî ilimlerin derinliklerine vâkif bir kimse olması istenen musallînin görevi, nâfile namazların kılınmasının uygun olduğu vakitlerde Kanûnî'nin kılamadığı namazların kazâsı, devletin devamı, dünya ve âhîret saâdeti için günde yirmi rekât nâfile namaz kılıp dua etmektir. Bunların her birinin günlük ücreti 7 akçedir.⁸⁸

Görüldüğü gibi Vakfiyede duâgû başlığı altında değerlendirebileceğimiz çeşitli görevler için 212 kadro tahsis edilmiş olup, bunlara ödenen günlük ücret toplamı 514 akçedir. Duâgûlar içerisinde yevmiyesi en yüksek olan 7 akçe ile musallîlerdir. Bunu 6 akçe ile Yâsinhan, meddah ve muarriif; 5 akçe ile Tebârekehan ve devirhan sermahfili; 4 akçe ile de Ammehan izlemektedir.

Görev unvanı	Sayısı	Günlük Ücreti (Akçe)	Toplam
Cüzhan	120	116 x 2 = 232 4 x 3 = 12	244
Devirhan	10	9 x 3 = 27 1 x 5 = 5	32
En'âmci	41	3	123
Yâsinhan	1	6	1
Tebârekehan	1	5	5
Ammehan	1	4	4
Mühellil	20	19 x 2 = 38 1 x 3 = 3	41
Salavathan	10	9 x 2 = 18 1 x 3 = 3	21
Meddah	1	6	6
Muarriif	1	6	6
Musallî	6	7	42

Tablo 2: Vakfiye'ye Göre Süleymaniye Camii'nde Duâgûlar

⁸⁷ Parlatur, *a.g.e.*, s. 1137.

⁸⁸ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 107; Kürkcüoğlu, *a.g.e.*, s. 35-36.

3. Destek Hizmetleri Görevlileri

Burada destek hizmetleri ile kastedilen, caminin asıl fonksiyonu olan din hizmetlerinin yerine getirilmesine yardımcı olmak maksadıyla caminin temizliği, bakımı ve onarımı, demirbaş eşyaların korunması, aydınlatılması, açılıp kapanması vb. hizmetlerdir. Bu hizmetleri yerine getirmekle görevli kişileri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

a. Muvakkit

Namaz vakitlerinin belirlenmesinde kullanılan çeşitli saatleri düzenleyen, bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan kişiye muvakkit denir. Muvakkitlerin görevlerini icra ettikleri muvakkithâneler, genellikle cami veya mescitlerin müştemilâtı içinde bir iki oda hâlinde inşa edilmiştir. Muvakkithânelerde yapılan en önemli faaliyet çeşitli aletler vasıtasıyla tespit edilen namaz vakitlerinin müezzinlere bildirilmesidir.⁸⁹

Vakfiyede muvakkit için bir kadro tahsis edilmiştir. Gökbilimine vâkîf olması istenen Muvakkitin vazifesi, o günkü şartlarda astronomi ışığında ezan vakitlerini belirleyip müezzinlere bildirmek, bunun yanında Cuma ve Bayram günlerinde hâfızlar ve müezzinler ile beraber mahfilde bulunmaktır. Yaptığı bu işe karşılık muvakkitin alacağı günlük ücret 10 akçedir.⁹⁰

b. Hâfız-ı Mushaf

Vakfiyede Hâfız-ı Mushaf için iki kadro tahsis edilmiştir. Bunların dindar, salâhati ve nezâfeti âşikâr, emaneti koruma noktasında güvenilir kimseler olmaları istenmiştir. Bunların vazifesi camideki mushafları kötü niyetli kişilere karşı korumaktır. Bu vazifeye karşılık her birinin alacağı günlük ücret 4 akçedir.⁹¹

c. Müteferrik-i Eczâ

Vakfiyede dört kişilik müteferrik-i eczâ kadrosu tahsis edilmiştir. Çalışmaya elverişli, cüzleri toplayıp ayırmaya kabiliyetli, sâlih müminlerden olması istenen bu kişilerin görevleri, yukarıda görevleri ve çalışma usulleri açıklanan cüzhanlara hatim okumaya başlamadan önce cüzleri dağıtmak ve hatimi bitirdikten sonra da cüzleri toplamaktır. 120 kişiden oluşan ve otuzar kişilik dört gruba ayrılan her bir cüzhan grubu için bir kişi olmak üzere toplam dört kişi müteferrik-i eczâ görevi yapacaktır ve yaptıkları iş karşılığında her birine birer akçe yevmiye verilecektir. Bunlar ayrıca başta Hz. Peygamber olmak üzere, onun ehli ve ashâbı, Osmanlı sultanları ve Osmanlı Devletinin devamı için dua edecektir.⁹²

⁸⁹ Salim Aydüz, "Muvakkithâne", *DİA*, c. 31, s. 413.

⁹⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 98; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

⁹¹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 109; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 36.

⁹² Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 100-101; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

d. Noktacı

İmârethânelerde, medreselerde inzibat işlerinden sorumlu kimseye “noktacı” denilir.⁹³ Vakfiyeye göre kendilerine itimat edilen, sâlih ve dindar kimselerden iki kişi “noktacı” olup bunlardan biri sabah ve ikinci vakitlerinde cüz okuyan ve tesbih çekenleri, diğeri öğle vakitlerinde cüz okuyanları ve “musallî” olarak görevli olanları yerinde denetlemekle görevlidir. Bu denetim esnasında görevlilerden görevlerini özürsüz olarak yerine getirmeyenleri deftere işaretlemeleri, aynı zamanda onları uyararak görevlerini ihmal konusunda ısrar edenleri mütevellîye bildirmeleri istenmektedir. Noktacılardan sabah ve ikinci vaktinde görevli olanın günlük ücreti dört akçe, öğle vaktinde görevli olanın günlük ücreti ise iki akçe olarak belirlenmiştir.⁹⁴

e. Bevvâb

Vakfiyede iki bevvâb kadrosu tahsis edilmiştir. Bunların görevi sabah fecirden önce camiye açmak, yatsıdan sonra da kapatmaktır. Dindar ve bu hizmeti yapabilecek kabiliyette, güvenilirliği ile tanınmış olması istenen bevvâbların her birinin günlük ücreti 3 akçedir.⁹⁵

f. Kayyım

Kayyım, vakıf mütevellîsi ve camilerde temizlik işlerini yerine getiren görevliler için kullanılan isimdir.⁹⁶

Vakfiyede 10 kişilik kayyım kadrosu bulunmaktadır. Kayyımların sâlih, dindarlığı ile bilinen, güvenilir, elbiseleri temiz ve kayyımlık vazifesini yerine getirebilecek kabiliyette kimseler olması istenmiştir. Görevleri ise, sabahları caminin kapılarını açıp akşamları kapatmak, caminin halılarını, kilimlerini ve hasırlarını sermek, düzgün durmasını sağlamak ve bunların üzerlerindeki tozları sürekli temizlemek, camiye zarar verecek kimselere engel olmak, bununla birlikte camiye boş bırakmayarak gece gündüz korumaktır. Kayyımların her biri yaptıkları bu görevleri karşılığında günlük beş akçe alacaklardır.⁹⁷

g. Ferrâş ve Kennâs

Osmanlılarda ferrâş kelimesi, saray hizmetlisi dışında çeşitli vakıf eserlerinin temizliğinden sorumlu görevliler için de kullanılmıştır. Bu çerçevede halife ve sultanların yatak ve halılarını seren, çadırlarını kuran kişilere

⁹³ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 2007, s. 843.

⁹⁴ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 102-103; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 35.

⁹⁵ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 112-113; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 36.

⁹⁶ İsmail Özmel, “Kayyım”, *DİA*, c. 25, s. 107.

⁹⁷ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 110; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 36.

ferrâş denildiği gibi cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle görevli olan kimselere de ferrâş denilmiştir.⁹⁸

Kennâs ise, süpürücü, temizleyici anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca Mevlevî tekkelerinde abdesthaneyi temizlemekten sorumlu kimselere de kennâs denilmiştir.⁹⁹

Vakfiyede iki ferrâş, iki kennâs olmak üzere dört kişilik kadro tahsis edilmiş ve bunların güçlü, sâlih, hizmet işlerinde bilgili kimseler olmaları istenmiştir. Ferrâşların görevi caminin boş olduğu vakitlerde namaz kılınan iç kısmının temizliğini, ayrıca caminin halı, kilim ve hasırlarının serilmesini ve temiz tutulmasını sağlamaktır. Ferrâşlar yaptıkları bu görevler karşılığında günlük beşer akçe alacaktır. Kennâsların görevi ise caminin tuvalet ve abdesthanelerinin temizliğini sağlamaktır. Bunlar da yaptıkları bu hizmet karşılığında günlük üçer akçe alacaklardır.¹⁰⁰

h. Nâzıru'l-Cüdrân

Vakfiyede nâzıru'l-cüdrânlık görevi için bir kadro tahsis edilmiştir. Vakfiyede bu görevi yerine getirecek kimsenin temiz, koruma ve gözetlemeye önem veren kişi olması istenmiştir. Nâzıru'l-cüdrânın görevi başta cami olmak üzere vakfiyedeki diğer binaların kirlenmesi ve tahrip edilmesini önlemektir. Yaptığı bu hizmet karşılığında kendisine günlük üç akçe verilecektir.¹⁰¹

i. Sirâcî

Vakfiyeye göre 8 kadro tahsis edilen sirâcîlerin sâlih, dürüst ve dindarlığı ile bilinen, hizmette bilgili ve güçlü kimseler olmaları gerekmektedir. Sirâcîlerin görevi, caminin mumlarını ve kandillerini belirlenen vakitlerde yakıp söndürmek, kandilleri sürekli takip ederek zeytinyağı koymak ve zeytinyağının tortulaşmasını engellemek; ayrıca kandillerin halı, kilim ve hasırların üzerine dökülmelerine ve etrafı kirlenmelerine mani olmaktır. Yaptıkları bu hizmetler karşılığında sirâcîlerin her birinin günlük ücreti beş akçedir.¹⁰²

j. Buhûrî

Buhûr, ateşe atılmak veya özel bir kap içinde yakılmak sûretiyle güzel kokulu dumanından faydalanılan tütsüye verilen isimdir.¹⁰³ Camide istenmeyen kokuları gidermek üzere buhur yakmakla görevli olan kişiye de 'buhûrî' denilmektedir.

Vakfiyede buhûrîlik için bir kadro tahsis edilmiştir. Bu görevi yerine

⁹⁸ Tahsin Yazıcı-Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *DİA*, c. 12, s. 408.

⁹⁹ Pakalın, a.g.e., c. 2, s. 242.

¹⁰⁰ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 111-112; Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 36.

¹⁰¹ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 114-115; Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 37.

¹⁰² Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 111; Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 36.

¹⁰³ Sargon Erdem, "Buhûr", *DİA*, c. 6, s. 383.

getirecek kişinin nezâfet ve zarâfeti ile bilinen, güvenilir, dindarlığı açık ve buhuru yakmakta bilgili olması, israf etmemesi ama aynı zamanda kısmaması istenmektedir. Yapacağı bu hizmet karşılığında kendisine günlük altı akçe ücret verilecek, buhur masrafları için de günlük dört akçe ödenecektir.¹⁰⁴

k. İbrikçi

İbrik, su şebekesi olmayan hemen her evde bulunan ve israfi önleyen önemli bir kaptır. İbrik ibadete hazırlık safhasında kullanılması bakımından saygınlık kazanmış ve gerek bu özelliği gerekse dengeli, zarif yapısı ile süslemelerde de motif olarak yer almıştır. Camilerde tuvalet ve abdesthanelerdeki ibrikleri doldurup ihtiyaç sahiplerine vermekle görevli kimselere ibrikçi denir.¹⁰⁵

Vakfiyede bir kadro tahsis edilen ibrikçinin güçlü, temizlik konusunda bilgili kişi olması istenmiştir. Görevi, tuvalet ve abdesthanelerdeki ibrikleri doldurmak, ibrikleri hiçbir zaman boş bırakmamaktır. İbriğe ihtiyaç olduğu zaman durumu mütevellîye haber vermek ve vakıf malından ihtiyaç nispetinde ibrik almak da ibrikçinin görevidir. İbrikçiye yaptığı bu hizmetler karşılığında günlük üç akçe verilecektir.¹⁰⁶

l. Bağban

Bahçelerin düzenlenmesi ve bakımıyla görevli kimselere 'bağban' denir. Vakfiyede bir bağban kadrosu tahsis edilmiştir. Vakfiyede bağbanın güvenilir, dürüst, ağaç dikiminde hünarlı, bahçe işlerinden iyi anlayan bir kişi olması gerektiği ifade edilmiştir. Görevi, Caminin yakınında bulunan bahçe ile meşgul olmak, bahçede bulunan çiçek ve ağaçların mevsime göre bakımını yapmaktır. Bu hizmetler karşılığında kendisine günlük dört akçe verilecektir.¹⁰⁷

Görüldüğü gibi, Caminin yardımcı hizmetlerini yerine getirmek üzere 37 kişi görevlendirilmiştir. Bunlara ödenecek günlük ücret toplamı ise 154 akçedir.

Vakfiyede, Cami görevlilerinin dağılımında bizim yaptığımız gibi bir başlıklandırma yapılmamıştır. Camide çok farklı görevler için farklı niteliklerde görevliler istihdam edilmiştir. Bu nedenle bütün görevlerin burada yaptığımız başlıklara tam olarak uymaması normal sayılmalıdır. Burada önemli olan camide hangi görevler için hangi personelin görevlendirildiğine dikkat çekmektir.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde hususi kadro tahsisi yapılan görevlerin büyük bir kısmı günümüzde yoktur. Cami ile ilgili hizmetlerin

¹⁰⁴ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 109; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁵ Nebi Bozkurt-Selda Ertuğrul, "İbrik", *DİA*, c. 21, s. 375.

¹⁰⁶ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 113; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁷ Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi, s. 113-114; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 36-37.

birçoğu imam ve müezzin kadrosunda bulunanlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Caminin temizlik hizmetleri ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülmektedir.

Süleymaniye Camii'nin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olup Cami, Fatih İlçe Müftülüğüne bağlıdır. İlçe Müftülüğünden aldığımız bilgiye göre Süleymaniye Camiinde; 1 Baş İmam-Hatip, 1 İmam-Hatip, 1 Baş Müezzin-Kayyim, 3 Müezzin-Kayyim kadrosu bulunmaktadır.

Görev Unvanı	Sayısı	Günlük Ücreti (Akçe)	Toplam
Muvakkit	1	10	10
Hâfız-ı Mushaf	2	4	8
Müteferrik-i Eczâ	4	1	4
Noktacı	2	1 x 4 = 4 1 x 2 = 2	6
Bevvâb	2	3	6
Kayyim	10	5	50
Ferrâş	2	5	10
Kennâs	2	3	6
Nâzıru'l-Cüdrân	1	3	3
Sirâcî	8	5	40
Buhûrî	1	6	6
İbrikçi	1	3	3
Bağban	1	4	4

Tablo 3: Vakfiye'ye Göre Süleymaniye Camii'nde Destek Hizmeti Görevlileri

Süleymaniye Camii'ne İmam-Hatip ataması, (A) grubu camiler için gerekli olan Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursu Mezuniyet Belgesi veya İhtisas Kursu Belgesi ya da Hafızlık Belgesi ile birlikte Tashîh-i Hurûf Kursunu Bitirme Belgesi'ne sahip olanlar arasından Başkanlıkça yapılan sınav neticesinde yapılmaktadır.

Sonuç

Cami, tarih boyunca Müslüman toplumlarda sosyal hayatın odağında yer almıştır. Bu bağlamda şehir planları yapılırken caminin merkezde olmasına özen gösterilmiş, zamanla sosyal ve kültürel ihtiyaçlar, camiyi daha fonksiyonel hâle getiren cami merkezli külliyelerin doğmasına yol açmıştır.

Cami merkezli külliyelerin en gelişmiş örneklerini Osmanlılarda görmek mümkündür. Süleymaniye Külliyesi, bunların en güzel numunelerinden

biridir. Osmanlı toplumunda yaşayan bir Müslüman, ihtiyaç duyduğu ve hayatına değer katacak her şeyi bu tür külliyelerde bulabilmiştir. Külliye çevresindeki Kapalı Çarşı ve benzeri iş ortamları da bunlara eklendiğinde maişetin de mümkün olduğunca bu külliyeler çevresinden karşılandığı ve dinin hayatı tanzim eden belirleyici etkisi görülebilir.

Toplam 738 görevlinin vazife yaptığı Süleymaniye Külliyesi'nde, Camii için 277 kadro tahsis edilmiş olması ve bunların hizmet çeşitliliği, Caminin 'Külliye' içerisindeki etkin rolünü ve fonksiyonel yapısını göstermektedir. Süleymaniye camiinde görev alacak kişilerde aranan kişisel ve meslekî nitelikler ise, görevin gerektirdiği ehliyet ve liyakat vurgusu yanında, bu kişilerde her hâliyle model şahsiyet olma vasfına dikkat çekmektedir.

Osmanlıların her bakımdan en güçlü sayıldığı dönemlerde inşâ edilmiş olan Süleymaniye Camii ve Külliyesi birlikte değerlendirildiğinde, caminin o günün Müslümanın ana mekânı olduğu söylenebilir. Cami, o günün Müslümanı için bir ibadethâne olduğu kadar, bir eğitim-öğretim kurumu, bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma müessesesi, maddî ve mânevî bir rehabilitasyon merkezidir. Bu imkânlarla sahip bir ortamda Müslüman, bir yandan kul olduğunun farkında olarak yaratanla ilişkilerini sağlamlaştırırken, diğer yandan toplumsal mozaik içinde sosyalleşmekte, duyarlılık kazanmakta, insan yanını daha çok fark ederek bireysellikten kurtulup sosyal yapının bir üyesi hâline gelmektedir. Çocukken, gençken, yetişkinen ve yaşlıyken, hâsılı her yaş ve her seviyede camide olmanın farklı özelliklerini, farklı güzelliklerini keşfetmektedir. Hayat boyu orada yeni bilgiler öğrenmekte, yeni duygular yaşamakta, yeni tecrübeler kazanmaktadır.

Günümüze gelince, camilerin bugünün Müslümanının hayatında belirleyici, tanzim edici, bütünleştirici, eğitici ve rehabilite edici fonksiyonlarından uzak olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında asıl mesele, camilerin, günümüz insanının ihtiyaçları ve beklentilerine cevap verebilecek; Toplumun zengin, fakir, âmir, memur, işçi, kadın, erkek, çocuk, genç, yetişkin, yaşlı, engelli vs. bütün kesimlerini dikkate alacak ve kuşatacak fonksiyonel bir yapıya kavuşturulmasıdır. Bu bağlamda camilerin buldukları konumlara ve çevresel şartlara göre ihtiyaç analizleri yapılmalı, bunlara uygun hizmet sahaları oluşturulmalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın son yıllarda buna yönelik olarak yaptığı çalışmalar dikkate değerdir. Bilhassa camilerin sınıflandırılması ve görevlilerde aranan niteliklerin buna göre belirlenmesi önemli bir adımdır.

Camilerin fonksiyonları günümüz şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda gözden geçirilirken zengin tarihî mirasımızın da iyi değerlendirilmesi gerekir. Bu bağlamda araştırmamızın amacı da yetkililere ve konunun paydaşlarına bu konuda yapılacak çalışmalar için mütevazı bir katkı sağlamaktır.

Kaynakça

- Akdağ, Mustafa, *Celali İsyancıları: 1550-1603*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Akazan, Feridun “Türk Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, c. 8, Ankara 1969.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 26. bs., Pegem Akademi Yayınları, İstanbul 2014.
- Alemdar, Yusuf, *XV-XVI. Asırda İstanbul Dârü'l-Kurrâ'ları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- Ataman, Alparslan, *Bir Göz Yapıdan Külliye Osmanlı Külliyelerinde Kamusal Mekân Mantığı*, Mimarlar Tasarım Yayınları, İstanbul 2000.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- Aydüz, Salim, “Muvakkithâne”, *DİA*, c. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, c. 18, TDV Yayınları, İstanbul 1998.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Camii ve İmâreti İnşaatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Bilge, S., İstanbul Selâtin Camileri, Fatih Yayınevi, İstanbul 1978.
- Bozkurt, Nebi- Ertuğrul, Selda, “İbrik”, *DİA*, c. 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, “Dârülhadis”, *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, “Dârülkurrâ”, *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- Cansever, Turgut, *Mimar Sinan*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2005.
- Cantay, Tanju, *Süleymaniye Camii*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Çetin, Abdurrahman, “Kur’ân Öğretim Tarihi ve Öğretim Kurumları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, s. 1, 1986.
- Demirtaş, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, s. 1, Elazığ 2007.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 2007.
- Erdem, Sargon, “Buhûr”, *DİA*, c. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi I-V*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

- Erkan, Gönül, “Tabhane”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, c. 16, s. 2, Ekim 2005.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, “İmaret”, *DİA*, c. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1-4, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1969.
- Eyice, Semavi, “Dökmeciler Hamamı”, *DİA*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, “Hamam”, *DİA*, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997.
- Furat, Ayşe Zişan, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Eğitim (Sahn ve Süleymaniye Medreseleri Dönemi)*, Adal Ofset, Konya 2009.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârül-Hadîslerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Beyan Yayınları, İstanbul 2001.
- İpşirli, Mehmet “Duâgü”, *DİA*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, “Medrese”, *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956-963 / M.1549-1556) c. 6. (Haz. Orhan Gültekin) İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2008.
- Karagöz, İsmail (Ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Kaya, Esin, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitimi ve Türk Hekimler*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Kaya, Nevzat, “Kütüphane”, *Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi*, ed. Selçuk Mülayım, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- _____, “Süleymaniye Kütüphanesi”, *DİA*, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
- Kazıcı, Ziya, *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.
- Kemaloğlu, Muhammet, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 7, s. 13, Ocak-Haziran 2014/1.
- Kuban, Doğan, “Süleymaniye Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994.
- Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1986.

- Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, “İmam”, *DİA*, c. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, “Müezzin”, *DİA*, c. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip (Mukaddimeyi ve metni hazırlayan), *Süleymaniye Vakfıyesi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1962.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK, Ankara 2000.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Camii Yapılışı ve Özellikleri*, Coşkun Ofset, İstanbul 1985.
- Mülâyim, Selçuk, “Süleymaniye Camii ve Külliyesi”, *DİA*, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
- Orman, İsmail, “Türbe”, *DİA*, c. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- Osmanoğlu, Ömer, (Ed.), *İstanbul’un İncileri Sur İçeri Camileri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2013.
- Ögel, Semra “Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi”, *Türk Kültürü*, Ankara 1963.
- Özdemir, Nutku, “Meddah”, *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003.
- Özmel, İsmail, “Kayyim”, *DİA*, c. 25, TDV Yayınları, İstanbul 2002.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2000.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- Ramazanoğlu, M. Gözde, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, *ÇÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 17, sy. 3, 2008.
- Reyhanlı, Tülay “Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976.
- Sahillioğlu, Halil, “Akçe”, *DİA*, c. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997
- Şeker, Mehmet, *İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 2007
- Tanman, M. Baha, “Dârülkurrâ”, *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- Terzioğlu, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, c. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1965.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, www.vgm.gov.tr/sayfa.30.05.08.2016

- Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2006.
- Yardım, Ali, “Dârülhadis”, *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- Yazıcı, Tahsin - İpşirli, Mehmet, “Ferrâş”, *DİA*, c. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- Yediyıldız, Bahaeddin “Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi”, *Türk Kültürü*, Ankara (Mart-Nisan 1981).
- Yıldırım, Nuran, “Süleymaniye Dârüşşifâsi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994.
- Yılmaz, Yasin, *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.
- Zengin, Zeki Salih, “Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi XXVI. Sayıdan Ayrı Basım*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997.